

JAKUB ČEŠKA*

Univerzita Karlova v Praze (Česká republika)

Moc bezmocných jako legitimizační vyprávění**

The Power of the Powerless as a story of legitimation. The article is concerned with an analysis of Václav Havel's essay *The Power of the Powerless* from the perspective of narratology and of the Barthean mythology. The persuasive power of the essay derives not only from Havel's diagnosis of the collective mendacity in the "normalized" Czechoslovakia but above all from the author's deft use of various literary devices. From this vantage point *The Power of the Powerless* cannot be considered an accurate mirror of Czechoslovak society but, instead, a closely knit symbolic field which projects a specific semantic perspective. This paper focuses on the narrative techniques employed by Havel to create such a perspective.

Keywords: Václav Havel, *The Power of the Powerless*, mythology, story of legitimation, narratology

Moc bezmocných ako legitimizačné vyprávanie. Esej Václava Havla *Moc bezmocných* analyzujem v perspektíve teórie vyprávania a Barthesovej mytológie. Presvedčivosť eseje nespočíva úplne v diagnóze spoločenskej lži normalizačného Československa, ale tiež v sugestívnosti použitých literárnych postupov. V takto vedenej interpretácii prestávam chápať *Moc bezmocných* ako určitý popis doby, ale ako rigidné symbolické pole, inscenujúce špecifickú perspektívu zmyslu. To, na akých naratívnych prostriedkoch je táto perspektíva zmyslu vybudovaná, je predmetom predloženej štúdie.

Kľúčové slová: Václav Havel, *Moc bezmocných*, Mytológie, legitimizačné vyprávanie, naratológia

---

* Adres do korespondenci: FHS UK, U Kříže 8, Praha 5, 158 00. E-mail: jakubceska@volny.cz.

** Artykuł powstał w ramach projektu naukowego GA ČR č. 15-07592S „Bohumil Hrabal — autor v množném čísle“.

Moc bezmocných na křižovatce interpretací

Esej Václava Havla *Moc bezmocných* je pozoruhodný v mnoha ohledech. Jedná se o klíčové dílo Havlovy esejistiky, bývá chápán jako výklad ideové osnovy disentu¹, dále je můžeme číst jako vyhocenou diagnózu doby. Bez snahy o jeho pochopení nemůžeme důsledněji porozumět duchovnímu klimatu druhé poloviny sedmdesátých let (přesněji době po vzniku Charty 77). *Moc bezmocných* se svojí kompozicí a tematikou nabízí rozličným kontextuálním čtením, ať již se jedná o kontext centrálního pojmu „života v pravdě“, a to s odkazem na Patočkovu pojetí tří životních pohybů², nebo s ohledem na východiska Heideggerových analýz techniky a bytí pobytu, tudíž také autentické existence³, nebo je můžeme číst jako ironickou parafrázi *Komunistického manifestu*⁴. Dále se můžeme zaměřit na její dobový kontext, a sice zejména na již zmíněné argumentační zázemí Charty 77. Dále jej můžeme reflektovat s ohledem na Havlovy rané politické postoje, ať již je s odstupem času obviníme z určitého utopismu⁵, nebo se pokusíme podat jejich přehled bez hodnotícího akcentu⁶.

Množství různých kontextů, do kterých můžeme tento esej promítat, svědčí o jeho multifokálnosti, o jeho specifickém myšlenkovém zázemí a v neposlední řadě také o jeho živosti a sémantické otevřenosti, neboť všechny dílčí interpretace nesměřují k určitému bodu, nýbrž nabízejí poměrně rozmanité a rozptýlené myšlenkové pole. To, že úsilí interpretů vede k různým výsledkům, může být také znakem specifčnosti *Moci bezmocných*, neboť není jasné, jakým způsobem ji máme číst. A to přesto, že se nabízí převládající dobové čtení jako detailní analýza post-totalitní společnosti, která je založena na široce sdílené banální lži. Kaczorowskiho postřeh o ironii⁷ nás přivádí k tomu, že tento text nelze přečíst zcela jednoznačně. Namísto toho, abych se vydával po stopách kontextů v díle přítomných, ať již filosofických (především Rezek⁸ a Tucker⁹), aluzivních (*Komunistický manifest*¹⁰, i když právě tohoto kontextu se krátce dotknu), nebo do něj promítal další kontexty (například koncept utopie¹¹), zaměřím se na jeho formální a argumentační výstavbu. Jelikož se *Moc bezmocných* vyznačuje četnými znaky vyprávění, pokusím se ji interpretovat jako by se

¹ E. Mandler, *Nebát se a nekrást?*, Praha 1998, s. 100–103.

² P. Rezek, *Život disidentův jako „život v pravdě“?* [w:] *idem, Filosofie a politika kýče*, Praha 1991, s. 45–62.

³ A. Tucker, *Filosofie disidenta Havla*, [w:] *idem, Fenomenologie a politiky. Od J. Patočky k V. Havlovi*, Olomouc 1997, s. 151–178.

⁴ A. Kaczorowski, *Havel. Zemsta bezsilných*, Wołowiec 2014, s. 312.

⁵ D. Kaiser, *Disident. Václav Havel 1936–1989*, Praha-Litomyšl 2009, s. 159.

⁶ J. Keane, *Politická tragédie v šesti dějstvích*, Praha 1999, s. 201–209.

⁷ A. Kaczorowski, *op. cit.*, s. 312.

⁸ P. Rezek, *Život disidentův jako „život v pravdě“?*

⁹ A. Tucker, *op. cit.*

¹⁰ A. Kaczorowski, *op. cit.*, s. 312.

¹¹ D. Kaiser, *op. cit.*

jednalo o literární text. K této interpretační perspektivě dále svádí jeho apelativnost (snaha o mravní probuzení spoluobčanů), která se neobejde bez narativních figur, jež inscenují specifickou perspektivu smyslu, kterou by měl čtenář zaujmout.

Víceznačný model komunikace

Jedna z klíčových otázek zní, kdo je adresátem tohoto eseje? Text zjevně není určen pouze znormalizovanému člověku (demoralizovanému), který je v eseji soustavně oslovován (povoláván a zván k vysvobození). K tomu, koho měl autor na mysli, když svůj esej psal, nemáme pochopitelně žádný přístup. O adresátovi sdělení si můžeme přesto udělat představu jednak na základě textu, jednak s ohledem na jeho pragmatický kontext. Havel svým textem jako adresáta sdělení konstruuje občana normalizovaného Československa, který se vyznačuje neautentickou existencí (s odkazem na naratologickou terminologii jej označíme za modelového čtenáře). Pokud jde o jeho pragmatický kontext, dovolím si ocitovat krátké shrnutí Johna Keaneho: „Spousty nadšenců ji přepisovaly, četly ji stovky ba tisíce lidí [...] Četli ji a diskutovali o ní i skalní straničtí funkcionáři. Překlady eseje rovněž vyvolaly značnou pozornost, například v Itálii, kde malé boloňské vydavatelství CSEO prodalo za krátkou dobu víc než 30 tisíc výtisků. Dílu se dostalo pochvaly i v zemích sovětského bloku.“¹²

Tudíž pragmatický kontext je rozptýlenější než modelový čtenář textu. I zde bychom však mohli pochybovat, jestli není esej adresována kamsi celému světu, neboť oč jiného má jít než o existenciální revoluci? Podstatné je, že počet domácích československých čtenářů byl nepatrný — kvůli velmi ztíženým publikačním možnostem — v porovnání se čtenáři v zahraničí, připustíme-li i prozatím neověřený fakt¹³, že četba z *Moci bezmocných* měla podle svědectví pamětníka vysílat Svobodná Evropa. Pochopitelně, že nelze vyčítat autorovi eseje ztížené publikační podmínky. Přesto tato deformovaná komunikační situace zdvojuje adresáta, neboť kromě občana, který má být manifestem revolty osloven, je tato revolta inscenována před zraky mocenského aparátu Československa a před zraky evropských čtenářů, po překladu do angličtiny i před zraky celého světa. Dvoznačnost pragmatického kontextu a modelového čtenáře poukazuje na dvojí charakter textu, a to na jeho funkci legitimizační (disentu, jako i jejího mluvčího) a apelativní (ve směru ke spoluobčanům).

Obdobnou figurou zdvojeného adresáta (modelový i reálný čtenář oproti pragmatickému kontextu) se vyznačuje dopis Václava Havla Gustávu Husákovi: „10. dubna otevřený dopis doporučeně odeslal — kromě sekretariátu ÚV KSČ

¹² J. Keane, *op. cit.*, s. 212.

¹³ Prozatím jsem se snažil tuto okolnost ověřit v Knihovně Václava Havla a v Československém dokumentačním středisku.

také ČTK a západním agenturám. Esej se na západě — v Havlově případě typicky — uchytil přes Německo. [...] Za deset dní v druhé publikační vlně už z dopisu obsáhle citovaly londýnské *Timesy* a další světové listy.¹⁴ Příznačné je i to, že Kaiser označuje dopis také jako esej. V žánru otevřeného dopisu¹⁵ je přímočará komunikace, podobně jako jeho skutečný adresát (který se může krýt s modelovým čtenářem), pouhou fasádou, za níž se skrývá klíčová (vychýlená) linie komunikace — západní agentury. Podobně jako není prvořadým cílem dopisu změnit stanoviska generálního tajemníka ÚV KSČ, není také hlavním cílem *Moci bezmocných* probudit spoluobčany z letargie života ve lži, jelikož funkce obou textů je především manifestační (u *Moci bezmocných* je to zdůrazněno již zmíněnými narážkami na *Komunistický manifest*).

***Moc bezmocných* v termínech strukturální poetiky vyprávění**

Rozhodnutí pojednávat Havlův esej jako literární text (v termínech strukturální poetiky vyprávění), případně v perspektivě Barthesovy sémiotiky, nám umožní vyhnout se nutnosti přiklánět se na tu, či onu stranu ve sporu o jeho význam.

Těžiště literárního textu nespočívá v popisu určitého stavu věcí, nýbrž ve specifickém smyslu, který vybraným prvkům skutečnosti připisuje. Čtenář literárního díla není afikován (popouzen, dojmán, roztrpčován...) tím, co se stalo, nýbrž smyslem prezentovaného. Literatura překrývá fakta smyslem, čtenáři poté vstupují do nesmiřitelných sporů jakožto různými literárními díly znevolnění čtenáři. Příčinou jejich sporu nejsou fakta, nýbrž nerozpoznané ideologické systémy. Jejich spor je nerozřešitelný, neboť různými literárními prostředky inscenovaný smysl nelze převést na společného jmenovatele. Jelikož je spor vyvolaný literaturou nutně iracionální, je také proto silně emotivní. Rozkrytím vypravěčských postupů, jimiž je specifický smysl utvářen, můžeme nalézt ze zrcadlového bludiště utajované literatury cestu ven. Smysl totiž nelze vyvrátit, jelikož jej nelze ani ověřit.

K tomu, abychom mohli Havlův esej pojednat jako literární dílo, jej nejprve musíme vyjmout z jeho historického a společenského kontextu. Tímto se také vyhneme tomu, abychom jeho deskriptivní pasáže porovnávali s tehdejší stavem věcí, neboť jak již bylo naznačeno, literaturu nelze verifikovat. Odhlédnutím od dobového kontextu budeme moci snáze a čistěji interpretovat specifický model skutečnosti, který Havel ve svém eseji nabízí. Bez dobového kontextu se ovšem zcela neobejdeme. Je namístě předeslat, že uváděný dobový kontext nám nebude sloužit k vyvracení, nebo k potvrzování určité literární fikce, nýbrž pouze k tomu, abychom mohli sledovat průniky fikce a skutečnosti.

¹⁴ D. Kaiser, *op. cit.*, s. 99.

¹⁵ Dopis (a nejen otevřený jako je tomu v *Dopisech Olze*) se stal pro Havla oblíbeným žánrem, který je v jeho podání zároveň manifestační a legitimační.

Fikce se vzezřením skutečnosti

Apelativnost *Moci bezmocných* dosvědčuje, že autor svým esejem hodlá skutečnost ovlivňovat (snaží se ji získat na svoji stranu). Ten, kdo začíná vyprávět (kdo se chápe slova jako autor fikce), není nikdy nestranným divákem, svědkem, nýbrž hodlá sebe konstituovat jako svéprávný subjekt: „Už mne zkrátka nebavilo pořád jen uvažovat o tom, jak se pohybovat v situaci, do níž mne vrhli, a pocítil jsem potřebu sám nějakou novou situaci vytvořit.“¹⁶ „Tak vykládá Havel svůj motiv k sepsání dopisu dr. Husákovi.“¹⁷ Podstatné je zde to, že Havel rozumí psaní jako specifickému způsobu jednání, jímž může sama sebe konstituovat jako subjekt namísto toho, aby nadále setrval v trpné roli objektu dějin (událostí). Tento motiv je pro vyprávění jedním z nejdůležitějších, ne-li vůbec tím hlavním. Není náhodou, že Havel ve svém eseji uvádí vyhnání Solženicyna jako pokus ucpat „strašný pramen pravdy“¹⁸. Podstatné ovšem je, že Solženicyn rozumí svému uměleckému dokumentu *Souostroví Gulag* jako jedinému způsobu, jak vrátit spoluvězněm ukradenou řeč.¹⁹

Jelikož od fikce se odvozuje dění ve skutečnosti (jako je to například v Havlově motivu napsat dopis dr. Husákovi), není třeba si lámat hlavu s tím, jestli je skutečnost ve vyprávění věrně zobrazena (což důsledně vzato nelze — o čemž svědčí bohatá tradice teorie fikčních světů s vyhocenou kritikou mimésis). Cílem apelativního textu není podat zprávu, ale cosi způsobit, přičemž jedna z účinných strategií spočívá ve vydávání fikce za skutečnost. Stále platí výmluvný fakt, že neúčinnější je fikce ve chvíli, kdy není jako taková rozpoznána.

Skutečnost nelze měnit slovem přímo, nýbrž prostřednictvím myslí čtenářů: ať již půjde o uondaného normalizačního člověka, o představitele moci normalizačního Československa, o lidi z blízkého okruhu disentu, o vzdáleného „západního“ čtenáře nebo nakonec o čtenáře odloženého, nesoučasného, který z koláží Havlova eseje vytvoří téměř anarchistický manifest²⁰. Apelativnost textu totiž počítá s jiným modelem nápodoby, a to nikoli ve směru od skutečnosti k fikci, ale směrem opačným, od fikce ke skutečnosti²¹. Pokud totiž pojmem Havlův esej jako diagnózu normalizačního Československa, zaujmeme perspektivu textu (slovo bude učiněno tělem), neboť zaměníme fikční výtvar za výpověď o skutečnosti.

Spory, které se vedou o *Moc bezmocných*, se týkají její hodnověrnosti, nám však půjde především o přesvědčivost textu. Havel nečiní pouze to, že by nestranně popi-

¹⁶ V. Havel, *Říkat pravdu má vždycky za všech okolností*, [w:] J. Lederer, *České rozhovory*, Praha 1991, s. 27.

¹⁷ P. Rezek, *Pohled na Václava Havla zdola*, [w:] *idem*, *Filosofie a politika kýče*, Praha 1991, s. 99.

¹⁸ V. Havel, *Moc bezmocných*, Praha 1990, s. 20.

¹⁹ K emancipační roli vyprávění i s poukazem k Solženicynovu *Souostroví Gulag* srov. J. Češka, *Literárně inscenované svědectví: K emancipačním strategiím v Hrabalově novele Jarmilka*, „Slovo a slovesnost“ 2014, nr 2, s. 99–126.

²⁰ Naposledy navštíveno 4. 5. 2014, <http://www.antifa.cz/content/moc-bezmocnym>.

²¹ K tomuto modelu nápodoby viz J. Češka, *Proliferační efekty fikce, napodobování fikce jako motivační princip lidského jednání*, „Česká literatura“ 2013, nr 4, s. 524–545.

soval skutečnost, nýbrž nám také sděluje, jaké mají dílčí prvky skutečnosti smysl. Nástrahám zdánlivě deskriptivních pasáží se vyhneme tím, že si všimneme strategicky udělovaného smyslu. Zaměříme se tudíž na popis jazyka *Moci bezmocných*, kterým autor hodlá skutečnost pokrýt. Havel se v tomto textu (ostatně jako mnozí ostatní, kteří se odhodlávají psát), stává mluvčím mlčících. Kromě toho, že nám nabízí jistý přesvědčivý vhled do společenského mechanismu, obrací se na nás především specifickým jazykem. Důsledně vzato nám nenabízí model společnosti, nýbrž jazyk, kterým bychom o ní měli vypovídat.

Přirozenost není nikdy nevinná figura

Pokud přesvědčíme druhé o tom, že tím, čím jsme, či to, čím se zabýváme, je přirozené, nebude již zapotřebí předkládat argumenty, kterými bychom obhajovali svoji pozici. Právě to činí Václav Havel v úvodu svého eseje, v němž nabízí literární evokaci historické situace i to, na jaké straně v ní on sám stojí. Právě konceptem přirozenosti (i v případě, že by ji mínil ironicky) legitimuje svoji promluvu.

První větou, kterou svůj esej otevírá — s citelnou parafrází *Komunistického manifestu* — začíná příznačně nastolením záhady (Barthes jej označuje jako hermeneutický kód: nastolení záhady a oddálení jejího objasnění): „Východní Evropu obchází strašidlo, kterému na Západě říkají »disidentství«²². V ní je navíc přítomna bipolarita (Východ — Západ), která je charakteristickým rysem celého textu, jedná se o další strategii, již lze založit legitimizační způsob vyprávění. Příznačné je také určité nepochopení Západu („říkají“) pro specifika „našeho“ života.

Výchozí situace se tudíž vyznačuje nedostatečnou informovaností Západu, kterou autor zamýšlí rozptýlit. Důraz, který autor klade na to, že Západ nechápe naši autentickou zkušenost, můžeme vidět jako jeden ze stereotypů, kterým se vyznačuje představa o vlastní výlučné zkušenosti. V analýze, již jsem věnoval polemice po vydání Kunderova románu *Nesnesitelná lehkost bytí*²³, patřila opozice Západ–my mezi jednu z klíčových, a to pod setrvalým dojmem „naší“ exklusivní zkušenosti, kterou povrchní Západ nikdy nemůže pochopit²⁴. Nepochopení Západu navíc indikuje jednoho z klíčových adresátů *Moci bezmocných* — vyřešení záhady je určeno západnímu čtenáři (a to s nejasným určením — je adresováno kamsi na Západ).

Přesuňme pozornost k prosté deklaraci druhé věty, v níž se Havel postupně odvrací od dikce *Komunistického manifestu*: „Toto strašidlo nespadlo z nebe.“²⁵ Varianta hermeneutického kódu (vyřešení záhady odkládá jejím negativním vymezením — vyznačí, odkud nepochází) nastoluje Havel otázku původu.

²² V. Havel, *Moc bezmocných...*, s. 5.

²³ J. Češka, *Cizinec Kundera, obraz jako metafora separace*, [w:] *idem, Falešná paměť literatury*, Praha 2009, s. 211–269.

²⁴ *Ibidem*, s. 227–229.

²⁵ V. Havel, *Moc bezmocných...*, s. 5.

Havel jako vypravěč klasického narativu

Právě otázka původu indikuje prekérnost místa, z něhož vypravěč (nebo autor) vlastně mluví. Literatura toto místo rozličnými strategiemi skrývá. Někdo by sice mohl namítnout, že ve vyprávění naopak jisté ospravedlnění toho, kdo mluví, přináší, ať již to bude nestranný a „vševědoucí“ vypravěč klasického vyprávění, nebo na opačném pólu angažovaný svědek (k podrobnějšímu výkladu transformace klasického narativního schématu do schématu moderního srov. *Narativní způsoby v české literatuře*²⁶). Toto „ospravedlnění“ je ovšem dáno literární konvencí. V současnosti dávají autoři přednost personálnímu typu vyprávění, i to je však vedeno jistou legitimační strategií (v tomto typu evokací bezprostředního vztahu k událostem). Personální vyprávění není ovšem svědeckou výpovědí u soudního přelíčení pod sankcí křivého svědectví, nýbrž specifickou literární promluvou. Nesměruje tudíž do aktuálního světa, nýbrž je zacíleno do světa literatury.

V literatuře je tudíž místo, z něhož kdosi mluví, skrýváno (či překrýváno) znaky vyprávění. Pokud bychom se na hodnověrnost jistých vypravěčských linií nespolehali, nemohli bychom nijak zkonstruovat fikční svět, hatili bychom vypravěčovu hru na odhalování světa, hru, která je především svéráznou hrou na schovávanou. Havel pro svůj manifest disidenta volí klasické vyprávění, v němž mu případně role svrchovaného vypravěče. Sám sebe modeluje tudíž jako toho, kdo na morálně nízký svět normalizačního Československa shlíží odkudsi shora. Jelikož se na nás obrací jako svrchovaný vypravěč světa, o němž podává svědectví, staví nás před hotovou věc, neboť nijak — a to stále jakožto „vševědoucí“ vypravěč — nemusí odůvodňovat svoje náhledy. Což je patrné hned ve třetí větě a na začátku čtvrté věty, v nichž se s otázkou původu „disidentství“ vypořádává poměrně snadno, neboť: „Je přirozeným projevem a nevyhnutelným důsledkem historické fáze systému, jímž obchází. Zrodila ho totiž situace [...]“²⁷

Na jednom místě zde máme přirozenost, logickou nutnost, nevyhnutelný důsledek, plod určité historické situace. Vidíme tedy, jakým způsobem autor hodlá odkrývat povahu světa. Pokud na tuto vstupní propozici přistoupíme, stáváme se modelovými čtenáři textu, tímto také implicitně přejímáme jeho ideologii. Pokud je něco přirozené, je to zároveň nezvratné, vyjmuté z rozsuzování mezi dobrým a špatným, není divu, že je tato přirozenost spojena s představou nutného dějinného vývoje.

Výše jsem vyznačil problém s legitimitou promluvy jako klíčový, nyní můžeme vidět, jakým způsobem je jakákoli pochybnost odsunuta stranou: z postu vševědoucího vypravěče odhaluje Havel sám sebe jako reprezentanta disentu jakožto přirozený projev post-totalitního systému (jak se dovídáme z následující stránky). Pochybnost o legitimitě mluvčího je zažehnána zvolenou narativní perspektivou klasického narativu, v němž vypravěč autorizuje sama sebe jako nezvratný a přirozený

²⁶ L. Doležel, *Narativní způsoby v české literatuře*, Praha 1993.

²⁷ *Ibidem*, s. 5.

dějinný fakt. Právě autorizace (nebo autentifikace, k tomu srov. Doleželův výklad autonomie fikčního světa²⁸) je jedním z důležitých konceptů, který nám umožní obrátit perspektivu: namísto toho, abychom nahlíželi na sled vět *Moci bezmocných* jako na konstatování o světě, budeme na ně nahlížet jako na sled performativů. Tento typ promluv něco způsobuje, namísto toho, aby něco popisoval. Svět je plodem tohoto specifického typu promluv, nikoli aby jim předcházel, jako je tomu u konstatování. Nemůžeme nijak ověřit, že disidentství je přirozeným a logickým důsledkem dějinného vývoje, pouze tomu můžeme uvěřit, čímž tomuto sdělení poskytneme zdání verifikace.

Východisko a vlastní rámec Havlových úvah se tudíž vyznačuje literárními postupy. Pokud přijmeme perspektivu klasického vyprávěče a nutného dějinného, a proto také přirozeného faktu disidentství, zaujímáme pozici posluchače, který by se rád o tomto faktu něco dověděl. Naše podvolení stvrzujeme již tím, že literární sdělení pokládáme za sdělení o světě. Přijmutím vstupních propozic se stáváme čtenáři, dále nás vyprávěč bude vodit po upřesňujících liniích smyslu. Není zde prostor na detailní naratologický rozbor Havlova eseje, omezím se proto kromě vyznačené perspektivy (která je pro argumentaci klíčová), na několik dílčích bodů, na nichž ukáži, jakým způsobem autor svého čtenáře modeluje. Dříve než k tomu přikročím, bude užitečné připomenout jednu z centrálních tezí Rolanda Barthesa, který přirozenost nepovažoval na nevinnou figuru.

Vrátit literaturu zpět literatuře

Pokud jde o *Moc bezmocných*, nejde mi při její interpretaci o nic jiného, než provést inverzi inverze — navrátit literární text zpátky na jeho místo. Havel totiž předkládá svůj esej jako popis mechanismu moci, jako diagnózu normalizačního Československa. Jelikož se ale tento text vyznačuje četnými literárními postupy, je zjevné, že již kvůli nim nemůže jít o pouhý popis skutečnosti. Havel tudíž v *Moci bezmocných* s využitím literárních postupů inscenuje fikční scénu, která bude považována za věrný obraz skutečnosti, ne-li za skutečnost samu. Namísto toho, abych mluvil o „popisu“ či „diagnóze“ doby, budu tento text pojímat jako osobitou interpretaci doby, v níž Havel mluví jménem „života v pravdě“, čímž hodlá stát na její straně.

Pouze zdánlivý drobný posun akcentu mohu formulovat následovně, bez *Moci bezmocných* (a pochopitelně, bez mnoha dalších textů, které prosazují stejnou hodnotovou osnovu) by byl náš pohled na minulost jiný. Záleželo by pouze na tom, jaké vyprávění bychom považovali za adekvátní popis minulosti. Pokud bychom si z kulturních dějin Československa odmysleli *Moc bezmocných*, rozuměli bychom minulosti jiným způsobem. Vyhrocená a nesmlouvavá dikce *Moci bezmocných* vyt-

²⁸ L. Doležel, *op. cit.*, s. 55–67.

lačuje alternativní pohled na minulost pod hrozbou sankce života ve lži, tudíž také ztěžuje historickou reflexi doby.

Odlíšné čtení, které se snažím prosadit, tudíž spočívá v jiném pochopení *Moci bezmocných*, a to nikoli jako výraz doby, nýbrž jako text, který se vyznačuje snahou prosadit se jako její patřičný výklad. Jakožto čtenáři Havlova textu (ti, kteří bez výhrad akceptují jeho perspektivu) získáváme dojem, že klíčovým tématem normalizace byl boj „života v pravdě“ s morálně defektním „životem ve lži“. Tato perspektiva není perspektivou doby (pomíjí její rozmanitost tím, že ji redukuje na jednoduché schéma), přestože ji do ní můžeme velmi snadno promítnout.

Do jisté míry vyhocený antikomunismus, dále také občanský postoj například při upozornění na nedodržování předpisů, bude chápán ještě dnes jako reziduum prorežimního chování²⁹, má na svědomí polarizační a mobilizační slovník *Moci bezmocných*, který na sebe ve svém široce pojatém boji proti systému nezaprě prvky anarchismu³⁰. To, že minulost normalizačního Československa vidíme právě Havlovými očima, není důkazem toho, že taková skutečnost byla, nýbrž toho, že se jeho interpretace prosadila jako její adekvátní popis.

Havel jako mytolog normalizace

Poté, co jsme stanovili narativní perspektivu (klasické vyprávění), položili důraz na přirozenost fenoménu disidenta a na jeho historickou a logickou nutnost, ještě chvíli setrváváme u rétoričnosti textu. Havla totiž můžeme v jistém ohledu pasovat do role mytologa normalizace v obdobném slova smyslu, v jakém Roland Barthes sám sebe chápe jako mytologa maloměšťáctví³¹. Sémiotická perspektiva je navíc Havlovu textu vlastní, neboť se hlásí ke specifickému pojetí znaku: „To heslo (zelinářovo; pozn. JČ) má funkci znaku a jako takové obsahuje sice skryté, ale zcela určité sdělení.“³² Tato formulace si nijak nezadá s Barthesovou definicí znaku ve slavném eseji *Mýtus dnes*: „nespokojují se s tím, že narazí na nějaký fakt: definují ho a zkoumají jako *něco, co má hodnotu něčeho jiného*. Sémologie je vědou o formách, protože studuje signifikace nezávisle na jejich obsahu.“³³

²⁹ Na otázku Jiřího Lederera, jestli nemá Václav Havel strach, odpovídá v této souvislosti příznačně: „Bojím se Veřejné bezpečnosti jako řidič, zvláště když jedu a mám v sobě nějaký alkohol.“ V. Havel, *Říkat pravdu má vždycky za všech okolností...*, s. 28. Život v pravdě se tudíž vyznačuje také nedodržováním dopravních předpisů (z odpovědi je navíc patrné, že se nejedná o výjimku), záleží pouze na zvolené perspektivě, neboť jízda pod vlivem alkoholu může být chápána jako hrdinství, vždyť jde přeci o čin proti režimu.

³⁰ Zde odkazuji na fiktivní rozhovor, který byl sestřihán z *Moci bezmocných...* a v němž proto Havel působil dojmem radikálního anarchisty, viz: <http://www.antifa.cz/content/moc-bezmocnym>. Naposledy navštíveno 4. 5. 2014.

³¹ R. Barthes, *Mytologie*, Praha 2004.

³² V. Havel, *Moc bezmocných...*, s. 9.

³³ R. Barthes, *op. cit.*, s. 109–110.

Pro oba výměry je podstatné, že znak má hodnotu něčeho jiného, kromě toho, co nám přímočaře sděluje, má ještě jiný, na první pohled ukrytý význam, který musí mytolog rozkrýt. Zde se zároveň dostáváme ke klíčovému momentu mytologií, či mytologovy práce (toho, kdo odhaluje skrytý význam znaku). Máme totiž nějakou možnost ověřit mytologem pojmenovávaný smysl? Je totiž otázkou, jestli onen skrytý význam mytolog odhaluje, nebo jej sám pojmenováním utváří. Na stejnou problematiku jsme narazili při otázce, jestli můžeme ověřit fikci. Není nijak překvapivé, že se pojmenovávání smyslu stane terčem kritiky, a to hned pokud se jedná o slavný příklad zelináře³⁴. Ze zelináře činí Havel exemplární příklad konformity, důsledně na něm ilustruje, co znamená život ve lži. I zde bychom mohli vést analogii s Barthesem, který obdobně na fotografii černošského vojáka ilustruje mechanismus mýtu jako společně sdílené lži. Jako měl kdysi Barthes svého černouška (k tématu znevolněného mýtu srov. *Zotročený mýtus*³⁵), má nyní Havel svého zelináře. Proto také na něm můžeme ilustrovat celou škálu strategií — přinejmenším do něj můžeme promítat různé konceptuální osnovy:

1. zelinář jako indicie legitimizačního vyprávění,
2. zelinář jako literární postava příběhu osvobození,
3. zelinář jako exemplum společenské přetvářky.

Ve všech třech uvedených perspektivách je patrné odhlížení od společenského kontextu. V prvním typu míříme k jedné z dalších snah legitimizovat své vyprávění. Odhalím-li zelináře jako toho, kdo žije ve lži, tiše se předpokládá, že to mohu udělat právě jako ten, kdo žije v pravdě. Tudíž k tomu, abych mohl získat stanoviště, z něhož mohu říkat pravdu, musím nejprve někoho obvinít ze lži. Lež druhých činí moji promluvu pravdivou, a to čistě na základě opozice (pravda–lež). Jak jinak bych mohl někoho obvinít ze lži, ne-li tak, že nutně musím mluvit pravdu?

Esej *Moci bezmocných* je vystaven na binárních opozicích: Západ vůči Východu, „život v pravdě“ vůči „životu ve lži“, intence života vůči intenci systému atp., k čemuž se druží jistá míra sebestřednosti, která je patrná v závěru, v němž dává Havel za příklad Chartu 77³⁶. V legitimizačním typu vyprávění se příliš často říká já, neboť zaznívá i ve chvíli, kdy mluvím o druhých: obviněním druhých získáváme spravedlnost. Tento řečnický obrat je v současnosti v Čechách velmi oblíbený, nebylo by nijak obtížné vytvořit celou typologii legitimizačních obrátů. Zlo či nepravost, lež, přetvářka, zbabělost se týkají vždy těch druhých, nikoli toho, kdo mluví. Čím více negativních rysů bude mít kritizovaná strana, tím více pozitivních rysů získáme sami pro sebe.

Problematičnost legitimizačního vyprávění spočívá v oslabené sebereflexi, neboť negativní rysy se tykají druhých. Podobně jako se mytolog nikdy nedívá do zr-

³⁴ Jako příklad bych uvedl alespoň Rezkovu polemiku, který nesouhlasí s tím, že Havel uvádí jako motiv konformity strach. K tomu srov. P. Rezek, *Pohled na Václava Havla zdola...*, s. 97–100.

³⁵ J. Češka, *Fotografie černošška — mýtus promlouvá Barthesovými ústy*, [w:] *idem, Zotročený mýtus*, Praha 2010, s. 22–24.

³⁶ V. Havel, *Moc bezmocných...*, s. 63.

cadla (aby nemusel dekomponovat vlastní mýtus³⁷), nedívá se do něj ani mytolog normalizace. Proto také někdy zaslechneme vůči Havlovi eseji výtku, že obviní celou společnost právě proto, aby pro sebe získal nevinnost. *Moc bezmocných* cílí k tomu, zatížit spoluobčany pocitem viny. I zde je přítomná binárnost, neboť buď vyslyšíme hlas osvoboditele, nebo setrváme v marasmu.

Zahleděnost legitimizačního vyprávění do sebe vystoupí ještě zřetelněji, pokud jej porovnáme s opačným typem vyprávění — sebeironizujícím a delegitimizačním. Zde bych si dovilil uvést příklad literárně-esejistického textu Bohumila Hrabala z jeho pozdního období (konkrétně z listopadu 1990) s názvem *Totální strachy*³⁸. Zatímco Havlovi promluvu legitimizuje konformita zelináře, u Hrabala je to naopak pingl (jako další z čelných představitelů šedé zóny ekonomiky normalizačního Československa), který ovšem Hrabala obviňuje ze zbabělosti. Zatímco u Hrabala se stává arbitrem morálky (s jemnou ironií) pingl (číšník), u Havla je arbitrem morálky on sám, příkladným autentickým společenstvím poté Charta 77, špatné svědomí a vinna za morální marasmus bude uvalena na celou společnost. Legitimizační vyprávění nepřipouští sebeironii.

Zelinář jako románová postava a alibi promluvy

Na závěr načrtnu ještě další z naznačených perspektiv, v níž budeme aktéry Havlova vyprávění pojednávat jako románové postavy. Číst *Moc bezmocných* v perspektivě naratologie je jistou variantou sémiotického náhledu, co víc, zdá se, že se tyto perspektivy v jistém slova smyslu doplňují. Tudíž skryté motivace zelináře, které Havel „odhaluje“, nemusí mít nic společného se skutečností (jak již bylo řečeno výše), neboť tuto pravomoc získává jakožto vypravěč klasického narativu. Obdobně jako je vypravěči klasického vyprávění průhledné vědomí románové postavy, je také pro Havla průhledné vědomí zelináře. Havel činí ze zelináře románovou postavu svého vyprávění tím, že odhalí skrytý význam hesla, které pojmenuje následovně: „Bojím se, a proto jsem bezvýhradně poslušný“.³⁹ Nadto však také „odhaluje“ jeho motivace, zelinář maskuje svoji zbabělost tím, že se podílí na čemsi vyšším: „Znak pomáhá tedy skrýt před člověkem „nízké“ základy jeho poslušnosti, a tím i „nízké“ základy moci. Skrývá je za fasádou čehosi „vysokého“. Tím „vysokým“ je *ideologie*.“⁴⁰ Ideologie tudíž poskytuje *alibi* pro morálně upadlou adaptaci na daný stav⁴¹. V konceptu *alibi* můžeme vést analogii s Barthesovým pojetím mýtu, neboť ten poskytuje promluvě *alibi* přirozenosti, a proto také nezvratnosti. *Alibi*, které podle Havla napomáhá sta-

³⁷ J. Češka, *Mytolog se nedívá do zrcadla*, [w:] *idem*, *Ztročený mýtus...*, s. 235–237.

³⁸ B. Hrabal, *Totální strachy*, [w:] *idem*, *Dopisy Dubence, Sebrané spisy Bohumila Hrabala*, sv. 13, Praha 1995, s. 284–311.

³⁹ V. Havel, *Moc bezmocných...*, s. 9.

⁴⁰ *Ibidem*.

⁴¹ *Ibidem*.

tičnosti společnosti, se sice netýká kvazipřirozenosti, nýbrž snaze skrýt vlastní ubohost za štítěním se ideologií⁴². V tomto se Havel od Barthese liší, neboť zaslepenost Havlova čtenáře spočívá v pokrytectví (odmítá vidět svou morální bídu, a proto si nasazuje růžové brýle ideologie), zatímco Barthes chápe svého čtenáře nikoli jako pokrytce, nýbrž jako zajatce novodobých mýtů, jako oběť cynického redaktora.

Figura alibi je zvratná, můžeme se totiž ptát, jestli užití legitimizační literární prostředky neposkytují alibi promluvě — mezi nimi hraje zelinář jako hlavní hrdina Havlova vyprávění klíčovou roli. Bez alibi hrozí promluvě nedokonává rekurence (mluví proto, že mluví proto, že...). Jak již jsem výše uvedl — zelinář plní roli sémantického ukotvení. Její problematičnost spočívá v tom, že je založena na tom, že zelinář předstírá, že nepředstírá⁴³. Zkázanosnost vypuštěného džina rekurence spočívá v tom, že by mohl nakazit i samu řeč eseje: nepředstírá jeho autor, že nepředstírá? — což je jedna z charakteristik fikce (k tomu srov. Searlovu teorii předstírání). Vypravěčova promluva je ale ukotvena, a tudíž také sémanticky stabilizována dalšími užitými narativními a tematickými prostředky (klasickým narativem, logickou nutností, přirozeností, důsledkem dějin atp.), jež se podílejí na tom, aby byl zažehnán nikoli přízrak disidentství, nýbrž přízrak rekurence.

Románová postava — místo určené čtenáři

Na závěr se zaměříme na to, kým je pro Havla jeho čtenář. Tohoto čtenáře pojímá jako jednoho z hlavních hrdinů svého vyprávění, na něhož má (jako vypravěč na postavu) plné právo. Tento čtenář je situován do „skryté sféry“, v níž se odehrávají skutečné intence života: „Člověk je a může být odcizován sám sobě jen proto, že je v něm *co* odcizovat; terémem jeho znásilňování je jeho autentická existence; [...] Pod spořádaným povrchem »života ve lži« dříme tedy *skrytá sféra* skutečných intencí života, jeho »skryté otevřenosti« pravdě. [...] Tento prostor je ovšem skrytý, a proto z mocenského hlediska velmi nebezpečný.“⁴⁴ Čtenář není od toho, aby smlouval nebo dokonce autorovi odporoval, přesto bychom se mohli ptát: jak vlastně rozumět autentické existenci, ne-li tak, že přijmeme jistou hru na schovávanou, v níž jsme schopni ji vymezit pouze negativně (poukázáním na několik poměrně jednoduchých příkladů konformismu). Jednoduše řečeno, vypravěč uchytil místo pro svého čtenáře tím, že mu vytvořil specifickou podobu nitra, které obdaří patetickou aureolou života v pravdě, stačí poslechnout svého osvoboditele a už se jako čtenáři nemusíme o nic starat, jelikož vypravěč pojmenoval smysl naší životní krajiny. Na těchto parafrázích je patrné, nakolik *Moc bezmocných* spočívá na několika stereotypních

⁴² *Ibidem*, s. 9–10.

⁴³ Skvělou analýzu tohoto mechanismu předložil Petr Steiner v analýze Havlovy *Žebrácké opery*, s dílčími poukazy právě k zelináři, v textu *Četníci či lupiči: Žebrácká opera Václava Havla*, [w:] *idem, Lustrování literatury. Česká fikce v politickém kontextu*, Praha 2000, s. 249–274.

⁴⁴ V. Havel, *Moc bezmocných...*, s. 19.

figurách, v nichž autor nezapomene ani na nitro svého čtenáře. Čtenář je textem tudíž předeepsán jako bytost revolty, která má podniknout svoji životní konverzi. Jak již jsem naznačil, nijak mu nepomůže to, že se bude vzpírat nabízené schematizaci, neboť čtenářem je právě potud, pokud přistoupí na specifickou hru na schovávanou, kterou mu vyprávění nabízí. Pokud uvidí sám sebe a svůj život v zrcadle analyzovaného textu (pokud sám sebe pozná jako přirozenou součást fikční scény), spadne klec. Z literatury, která byla vyslána do světa, se stane klec, která našla svého ptáka.